

B í r á l a t

Glózer Rita: A civil társadalomtól a nonprofit szektorig.

Diskurzus a civil társadalomról Magyarországon

a rendszerváltozás utáni évtizedekben

című PhD értekezéséről.

Glózer Rita disszertációja azt vizsgálja és elemzi, hogy a magyarországi rendszerváltozás követő mintegy másfél évtizedben milyen tudományos diskurzusok folytak a civil társadalomról. Hangsúlyozni szeretném, hogy nem politikai, hanem tudományos vitákat vizsgál a dolgozat, ami ki is jelöli a munka státusát. A dolgozat egyrészt egy politikailag releváns témáról folyó társadalomtudományi gondolkodás *reflexiója*, másrészt ez a reflexió nem normatív, hanem *értelmező*. A szerző nem vezet elő normatív teóriát a civil társadalomról, hogy ahhoz mérje, amit olvasott, hanem arra kíváncsi, a civil társadalomról milyen típusú tudományos konstrukciók formálódtak ki Magyarországon az elmúlt másfél évtizedben. Ehhez elméleti fogódzókat keres, módszertani eszközöket mutat be és empirikus vizsgálatot folytat le.

Kezdem azzal, ami tisztem kapcsán talán a legfontosabb. A dolgozatot áttanulmányozva, úgy látom, hogy a munka mindenképpen megfelel egy PhD disszertáció követelményének. A szerző kellő tudományos tájékozottság birtokában írta meg munkáját, tárgyában elmélyült kutatómunkát folytatott, és a tudományos gondolkodás magas színvonalán, meggyőzően prezentálja elképzeléseit, amelyek új tudással gyarapítják ismereteinket mind a civil társadalomról, mind a magyarországi rendszerváltozásról és az azt követő időszak történetéről. A dolgozat alapján tehát javaslom Glózer Rita számára a PhD cím odaítélését.

Bírálatomban a következőképpen haladok. Először a dolgozat szemléletét vizsgálom meg, utána azt a módszertani keretet, amelyben a szerző a civil társadalomról zajló

vitákat helyezte, majd utalok a disszertáció tudományos eredményeire. Végül kritikai észrevételeim következnek, amelyeket két téma köré csoportosítottam.

*

Glózer Rita disszertációja diszkurzív elemzés. Ez röviden azt jelenti, hogy a szerző a civil társadalomról lezajlott tudományos vitákat *nyelvi* konstrukcióknak, olyan jelentésadási törekvéseknek tekinti, amelyek nem egyre tökéletesebb megnevezései az objektív valóság egy szeletének, hanem beszédbeli realitások, amelyek egyszerre leírják és konstruálják tárgyukat. Ennek következtében Glózert nem az érdekli, hogy mely szerző vagy melyik tudományos iskola jutott legközelebb a civil társadalom lényegéhez vagy igazságához, hanem az, hogy ki mit gondol lényegnek és igazságnak, ki mit ért egyáltalán civil társadalmon.

Természetesen lehetett volna a civil társadalomról egy esszencialista dolgozatot is írni. Kollégáim többsége, a politológusok és a szociológusok ilyen munkákat írtak és írnak. Vagyis önreflexió nélkül azonosulnak egy-egy tudományos iskolával, majd igyekeznek azokat a kérdéseket megválaszolni, amelyek ezen a paradigmán belül megfogalmazódnak. Nem törődnek saját előfeltevéseikkel, úgy vélik, az itt elfogadott módszerek korrekt alkalmazása a valóság mint olyan megragadása. Én természetesen Gadamerrel értek egyet: az igazság szemlélet és szerzői invenció kérdése, nem pedig a módszer következménye. Mindezt azért hoztam szóba, mert mindenki, aki más utakon indul el, mint a disszertáció szerzője is, számíthat a mainstream értetlenkedésére. Vagyis, mint Glózer Rita is a disszertációban, külön küzdelmet kell folytatnia szemlélete világossá tételére, megalapozására.

A disszertáció öt tekintélyes szerzőt elemez ennek érdekében: Paul Ricoeur, Clifford Geertz, Michel Foucault, Reinhart Koselleck és Carl Schmitt vonatkozó munkáit. Ezek az elemzések igen meggyőzőek, jól felépítettek, a disszertáció szerzője invenciózusan és jól olvas, sőt kifejezetten teoretikus erényeket csillogtat. Ezen szerzőket elemezve, Glózer arra a következtetésre jut, hogy a társadalom „a nyilvános beszéd szövegein keresztül közelíthető meg (117. p.) ezért aztán, írja, „a társas valóságot értelmileg konstruálnak, jelentésesnek és értelmezettnek, szövegben létezőnek, kommunikatív folyamatok által szervezettnek tekintem.” (117. p.) (Zárójelben jegyzem meg: ezt nevezi Horányi Özséb a Társadalmi kommunikáció című könyvben a kommunikáció ontológiai felfogásának.) Természetesen ezek a szerzők különböző diszciplínákat képviselnek, elméleteik gyakran egymással is vitatkoznak, ám ahhoz megfelelő alapot képeznek, hogy a szerző szemléleti pozícióját szilárddá tegyék. Talán nem is abban a közegben van erre szükség, ahol a disszertáció megszületett, hanem, mint erre utaltam, a tágabb társadalomtudományos mezőben.

*

És most a módszerről!

A *civil társadalom* tudományos értelmezésének fogalma nemcsak azért vonható diszkurzív elemzés alá, mert, hogy úgy mondjam, társadalmi jelenséggel állunk szemben, hanem azért is, mert erre specifikus körülmények teszik alkalmassá. Ugyanis a civil társadalom alapfogalom, ahogy Koselleck mondaná, amelynek nagy a szemantika telítettsége kellően homályos, eltérő jelentéseket sűrít magába, ezért körülötte a társadalom nagy vitái, nagy értelmezési csatái zajlanak. Ha ezeket feltárjuk és kibontjuk, mint a dolgozat, akkor a civil társadalomról szóló különböző diskurzusokhoz jutunk el, amelyek egymáshoz való viszonya történetileg is változik. Mindez mélyen beágyazva a társadalmi politikai változások folyamatába, így a civil társadalom a politikai átalakulással kapcsolatos különféle várakozásokat, hiteket és cselekedeteket jelölte ki.

A dolgozat írója azt tekintette feladatának, hogy ezt a tárgyat felmutassa. Ennek megfelelően alakította ki vizsgálati módszerét, amelynek négy elemét emelném ki.

Egy: a dolgozat szövegekről szól ugyan, vagyis belül marad a különböző szövegek világán, de nem egyszerűen rekapituálja, amit olvasott, hanem a ricoeuri „mélyszemantiká”-nak megfelelően a szövegeket képes mind térben mind időben tágabb kontextusba helyezni, amelyek nyomán olyan jelentések tárulnak fel, amelyet maguk a szöveghasználók nem koncipiáltak. Ezek csak akkor mutatkoznak meg, ha az elemző a szövegek mellé lép. Ebből a pozícióból adódik ezeknek a tudományos szövegeknek a disszertációban megfigyelhető tág horizontú elemzése, és igen intelligens olvasata.

Kettő: ez az értelmezés egy összetett struktúra feltárása. Egyrészt a tematika és a referencia megragadása, vagyis hogy miről beszélnek egyáltalán a civil társadalom kutatói. Másrészt annak a választott módnak és eljárásnak a megmutatása, ahogyan a kutatók állításaik mellett érvelnek. Harmadrészt annak az elméletnek vagy szemléletnek a vázolása, amely áthatja az érvelésüket. Végül annak a diszkurzív stratégiának a feltárása, amelynek érdekében megszólalnak, amelynek szolgálatában igyekeznek tudományos tevékenységüket végezni.

Három: a diszkurzív elemzés a civil társadalommal foglalkozó szövegekre irányul ugyan, de nem marad meg ezeken a kereteken belül. Körülményként vagy szituációként igyekszik számba venni és elemezni más tényezőket is. Pontosabban kettőt. Egyrészt azt a tudásszociológiailag megragadható feltételrendszert, amelyben a munkák megszülettek, másrészt pedig azoknak a fogalmaknak a kontextusát, amelyekkel a civil társadalom összekapcsolódott és formálta a rendszerváltás diszkurzív terét, el egészen napjainkig. Ilyen például a nyilvánosság és a nemzet.

Négy: a disszertáció pontosan körvonalazza, hogy milyen szövegeket és milyen megfontolás alapján választott ki tartalmi szövegelemzésre. A szelekció szempontjai fontosak, mert ez hordozza a vizsgálat érvényességének egyik feltételét. A szerző minden releváns szöveget igyekszik elemzés alá vonni. A határok azonban bizonytalanok, írja,

ami esetleg problematikus lehet. Szerintem azonban ez nem probléma, hiszen a határok *mindig* bizonytalanok. Ennél fontosabb, hogy a szerző nem törekszik mesterséges szövegtermelésre, mondjuk kérdőívek vagy interjúk révén, hiszen a társadalom, a tudomány, a politika mindig szöveg is, amely értelmezésre, elemzésre vár. Az értelmezés érvényességét pedig elsősorban maga a tárgy szavatolja: akár egyetlen, de a cselekvők életében kitüntetett szöveg is lehet tudományos elemzés tárgya.

*

A jelzett tudományszemlélet és módszerbeli pozíció a dolgozatnak a kerete, mennyiségét tekintve a munka mintegy harmada. A disszertáció többsége és gerince empirikus vizsgálat, a disszertáció középpontjában egy hamisítatlan empirikus kérdésfelvetés áll, nevezetesen az a kérdés, hogy a civil társadalom értelmezésében 1990 után Magyarországon milyen diszkurzív *típusok* születtek meg, vagyis milyen diszkurzív konstrukciókat tudunk azonosítani a civil társadalomról folyó társadalomtudományi, kutatói és értelmiségi írásokban. A dolgozat négy ilyen típust mutat be, a szerző elnevezése szerint a recepció, a helymeghatározás, a mérés és fejlesztés tudományos diskurzusát. Úgy vélem ezek feltárása és meggyőző bemutatása alkotja a dolgozat legfőbb tudományos hozadékát.

Röviden. A *recepció* beszédmódja a civil társadalom nyugati európai fogalmának s elméletének adaptációja és értelmezése, hazai alkalmazási lehetőségének felkutatása, mégpedig a rendszerváltozás első időszakában. Képviselői a politikai változások optimális modelljét keresik és a lezajlott változásokat legitimálják. A *helymeghatározás* beszédmódjában az értelmezés centruma a civil társadalom konkrét kiépülése. Ennek megfelelően szervezetekről, intézményekről, igazgatási struktúrákról esik szó, és a pártpolitikai valósággal való kapcsolat módozatairól, a politikai cselekvés szempontjából. A *mérés* diskurzusa az empirikus szociológia beszédmódja, döntően a társadalomstatisztika szemléletmódja, amelynek képviselői kvantitatív mércét illesztnek a civil szféra makro szintű jelenségeire. Azt ambicionálják, hogy végre pontos képünk legyen a jelenségről és a politikai döntésekhez szolgáltatassanak muníciót. A *fejlesztés* beszédmódja egyben fogalmi változás: ez a non-profitnak nevezett szektor kialakítása, amely a nem állami és nem profitorientált gazdasági tevékenység közötti teret igyekszik definiálni és elfoglalni. Ebben a beszédmódban a civil szféra léte praktikus feladatok halmaza, pénzszerzés, jogszabályi környezet, működtetés és hatékonyság kérdése. Sőt csalások és manipulációk problémája is.

Mit tudunk mármost rögzíteni a fenti beszédmódok kapcsán, úgyis mint a dolgozat legfontosabb tudományos eredményét, illetve hogyan válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy a disszertáció mi módon járult hozzá vizsgálati tárgya megismeréséhez. Én ezt négy pontban tudnám összegezni..

Az első. Az elemzés meggyőzően bizonyította, hogy civil társadalomról a magyarországi rendszerváltozás során eltérő értelmezések fogalmazódtak meg, amelyek között nem egyszerűen hangsúlybeli különbségek voltak, és nem is ugyanazt a tárgyat nevezték meg eltérő tradíció alapján különböző módokon. Ezek a beszédmódok civil társadalomként más és más tárgyat konstruáltak meg, a társadalmi és politikai valóság más és más területeire vonatkoztak és különböző cselekvéseket inspiráltak. Vagyis a civil társadalom fogalma eltérő helyzetekben eltérő tudományos közösségekben teljesen más jelentést kapott, és esetleges absztrakt definíciója kívül esett a tényleges értelmezéseken. Vagy ahogyan a szerző írja „a nyelvhasználatban megfigyelhető folytonosság [...] jelentésbeli diszkontinuitást takar”. (295. p.)

A második. Mindez nem gyöngítette a fogalom társadalmi jelentőségét, és nem tette kétségessé tudományos jelentését. Érdekes volt olvasni azoknak a kutatóknak a mondatait, akik nyilvánvalóan egy helyi hermeneutika keretei között gondolkodtak a problémáról, mégsem mondható, hogy provinciálisak vagy tudománytalanok lettek volna a civil társadalmat illetően. Ugyanis a politikailag releváns problémák társadalomtudományos elemzései leginkább így működnek. Glózer munkája ennek megfelelően megerősíti a társadalomtudományi gondolkodás kulturális kötöttségét. Vagyis, javasolnám magunknak a dolgozat alapján is; óvatosan bánjunk a komparatistikával, és az önfelnagyítás retorikai gesztusaival.

A harmadik. A dolgozat bizonyította, hogy különféle beszédmódok a hatalom különféle formáihoz kötődnek. Egyrészt a felhasználói közeget tekintve. Világos például, hogy a fejlesztő diskurzus azoknak a politikai erőknek kedves és kedvez, amelyek a kiformalódó non-profit szektorban látják és teremtik meg társadalmi érvényességük területét. És ők azok, akik érzéketlenek a civil társadalom recepciós felfogására. Másrészt maguk az értelmiségiek és a kutatók esetében is ez a helyzet. Vagyis miközben a kutatók küzdenek a civil társadalom vizsgálatának és értelmezésének jogáért és specifikus módjáért, ezen közben ez az igyekezet „a megszólalót és az általa képviselt tudományt, szakmát, értelmiségi csoportot is korszerűnek, naprakésznek mutatja” (239. p.). Tagjai így már okkal igényelnek maguknak elismerést és támogatást.

A negyedik. A disszertációban kibomlik a civil társadalom értelmezésének történeti dimenziója. Nemcsak arról van szó, hogy a rendszerváltozás elején a recepciós beszédmód dominált, kétezer valahányban pedig már a fejlesztő beszéd, bár erről is. A dolgozat érzékelteti a civil társadalomnak mint kulcsfogalomnak a történeti változását is. Pontosabban azt, hogy a kezdetekben elméleti-filozófiai jellegű fogalom milyen strukturális változáson ment át tizenöt év alatt. Az átalakulás *a lebomlás, szűkülés és kiszélesedés* fázisain haladt át, ahogy a szerző írja, merthogy változott a közeg, amelyben megszólaltak a szerzők, változott a hagyomány, amelyhez viszonyultak, és mert maga a tudományos szöveg is része lett a civil társadalom kiformalódásának. Ugyanis a

diskurzus „társadalmi gyakorlatokat, kategóriákat és intézményeket, identitásokat és tudásszerkezeteket hoz létre” (307. p.) – olvashatjuk a disszertációban. Vagyis a kommunikáció mint társadalmi praxis egyszerre értelmezi és alakítja a valóságot, természetesen adott történeti keretek között.

*

Az elismerő szavak után következzenek a kritikai észrevételek. Nemcsak azért, mert ez a szokás, vagy mert az olvasóban támad bizonyos hiányérzet, hanem azért is, mert szeretném, hogy ez a munka rendezettebb és kiérleltebb legyen, ha majd az olvasó közönség elé kerül.

Kritikai megjegyzéseim első csokra a kézirat megoldatlan szerkezeti problémáira vonatkozik. Ezeknek a háttérében, ez sok-sok éves tanári tapasztalatom, az „elsőkönyves” szerző tipikus problémái húzódnak. Vagyis az ember nehezen tud eltávolodni bizonyos diákos-iskolás habitustól, aztán meg egy ilyen hatalmas mennyiségű anyag mozgatása, szerkesztése, első alkalommal, kifejezetten nehéz feladat.

Először is úgy látom, hogy a dolgozat írója túlságosan benne marad az olvasott szerzők gondolataiban. Nem arról van szó, hogy lehetne pontatlanul vagy tévesen interpretálni, vagy az a jó, ha bárki is telezsúfolja a szöveget nyilvánvalóan olvasatlan hivatkozásokkal, hanem arról, hogy mennyire képes valaki beépíteni saját gondolatmenetébe más szerzők megállapításait. Glózer sokat birkózik ezzel a feladattal. Mind a problémátörténeti összefüggések mind a teoretikus keretek kifejtésében vannak olyan részek, amelyek ebből a szempontból megoldatlanok. Ilyen például a nyilvánosság vizsgálatok és a szimbolikus-rituális elemzések bemutatása, illetve a Foucault recepció, de más témák is. Valahogy a szerzőt fogva tartja az olvasott anyag, ami nagyon jó egy vizsgán, de itt már bátrabban és szuverén módon kellene bánni velük. Vagyis minden alárendelendő a fő gondolatmenetnek, és uram bocsá’, esetleg ki is lehet hagyni bizonyos részeket. Ennél is fontosabb azonban, hogy nem az olvasás-befogadás, hanem prezentálás-kifejtés logikája szerint kell beépíteni és interpretálni őket. Vagyis nem az a fontos, hogy én a szerző miként értettem meg őket, hogy nekem mit mondanak, hanem az, hogy miként támogatják közvetlenül (és ezt a szót hangsúlyoznám itt) a könyv alapgondolatát. Konkrétan, ha a szerző diszkurzív elemzést végez, akkor ennek kell alárendelni az értelmezéseket és interpretációkat.

Másodszor a disszertáció sokat küszködik a nagy mennyiségű anyag elrendezésével, csoportosításával, tagolásával, az arányok kialakításával. Szerintem jó és elfogadható a mostani szerkezet, de lehetne rajta javítani. Valószínűleg inkább olvasó-barát lenne, ha a szerző egy terjedelmes bevezetésben mondaná el mindazt, amit különböző helyeken prezentál, mint hipotézist, összefoglalást, belső bevezetést. Azt is melegen tudom ajánlani, hogy jobban figyeljen az arányokra. Ha egy azonos fokozatú belső cím esetén

az egyik esetben csak tíz sor a szerző mondanivalója, más esetben pedig tíz oldal, akkor itt valami nem stimmel. Még hozzá nem az arányokkal van baj, hanem az elemzéssel. Néhány esetben lehetne jobb címet is találni, például az empirikus vizsgálat nem a diskurzus struktúráját tárja fel, hanem a beszédmódokat vagy diszkurzív stratégiákat azonosít és elemez. Mindez azért fontos, mert a szerkezet maga is mondanivaló, amíg ez megoldatlan, a mondandó is az.

Kritikai észrevételem másik területe kapcsolódik az előzőhöz, de nem egészen arányokról és mértékekről van szó, hanem koncepcióról is. Bármennyire dicsértem is a dolgozat empirikus anyagát, meg kell mondanom, hogy a vizsgálat prezentálása néha elég bizonytalan, rendezetlen. Olykor keverednek a szempontok, például a téma és az eljárás. Az elemzési szinteket is lehetne egyszerűsíteni. Például a fejlesztés diskurzusának huszonnyolc szempontú bemutatása szerintem öt témakört érint: a helyzet, a környezet, a feladat, az identitás és a kritika témáját. Mindenképpen lehetne törekedni azonos, és bizonyos értelemben formális szempontok közös érvényesítésére az elemzés eredményeinek a prezentálásában, mind a négy beszédmód esetén. A szerző nyilvánvalóan két nagy csoportban, tematikus és eljárás szerinti csoportosításban gondolkodik. Ez is rendben van, de akkor ezt kellene világossá tenni és ezt kellene tovább tagolni. Ez nemcsak az áttekintést könnyítené meg, hanem az arányokat is korrigálná és a szerzőt is fegyelmezné. Jobban tudná, hogy mit tud. Természetesen ezek az elemzések igen invenciózusak, mondhatni valóságos aranybányák, de egy kis rendezés kifejezetten jót tenne nekik.

*

És végezetül. Kritikai megjegyzéseim nem kisebbítik a dolgozat érdemeit. Mindezekkel együtt is úgy látom, hogy a disszertáció eleget tesz a tudományos munka kívánalmainak. Alapgondolata roppant fontos, témájának megközelítése kifejezetten érdekes, kifejtése megfelel a tudományosság igényének, eredményei pedig fontos vonatkozásokban gyarapítják a társadalomról való tudományos ismereteinket. Vagyis a szerző képes tudományos problémát megfogalmazni, kutatni és megállapításait színvonalasan prezentálni. Megerősítem tehát a korábban mondottakat, és a dolgozat alapján javaslom a bizottságnak, hogy Glózer Ritának ítélje oda a doktori címet.

Budapest 2006. július 18.

Szabó Márton
egyetemi tanár

ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet
MTA Politikai Tudományok Intézete